

-: રૂપરેખા :-

- 8.0 ઉદ્દેશ
- 8.1 પ્રસ્તાવના
- 8.2 વૃદ્ધિ ના તબક્કા અંગે વિવિધ અર્થશાસ્ત્રીઓના મંતવ્યો
- 8.3 રોસ્ટોવના આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કા
  - 8.3.1 પરંપરાગત સમાજ (The Traditional Society)
  - 8.3.2 સંક્રાંતિકાળનો તબક્કો (Transitional Phase/ ઉડ્ડયન માટેની પૂર્વશરતો / The Pre - Coditions of Take - off)
  - 8.3.3 ઉડ્ડયનનો તબક્કો (The Take-Off Stage)
  - 8.3.4 ઉડ્ડયનનો તબક્કો (Self - Sustaining Stage) / પૂર્ણતા માટેના પ્રયત્નો (The Drive to Maturity)
  - 8.3.5 ઉચ્ચ વપરાશ - ધોરણનો તબક્કો (Age of High Mass Consumption)
- 8.4 મર્યાદાઓ
- 8.5 સારાંશ
- 8.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 8.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
  - ◆ સંદર્ભ પુસ્તકો
  - ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબ

8.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે,

- (1) આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાના વિવિધ તબક્કાઓ અંગેની સમજૂતી મેળવી શકશો. પ્રત્યેક દેશે આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓમાંથી ફરજિયાતપણે પસાર થવું પડે છે. વિવિધ અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ તબક્કાઓ અંગે પોતાના મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે જેની જાણકારી તમે મેળવી શકશો.
- (2) આર્થિક વૃદ્ધિ અંગે પ્રો. રોસ્ટોવે આપેલા પાંચ તબક્કાઓની વિગતે સમજૂતી મેળવી શકશો. કઈ રીતે કોઈ અર્થવ્યવસ્થા પરંપરાગત સમાજની અવસ્થામાંથી બહાર નીકળીને ઉડ્ડયન માટેની પૂર્વશરતોની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યારબાદ ઉડ્ડયનના તબક્કામાં પ્રવેશ કરે છે તે અંગેની સમજણ પ્રસ્તુત એકમમાં આપવામાં આવેલી છે. આ ઉડ્ડયનના તબક્કામાં ઉડ્ડયન માટેની કેટલીક શરતો પરિપૂર્ણ થાય તો પછી અર્થવ્યવસ્થા સ્વયંગામી

વિકાસની દિશા તરફ ગતિમાન થાય છે પૂર્ણતાનો તબક્કો પ્રાપ્ત કરેલ અર્થવ્યવસ્થા ઉચ્ચ વપરાશ - ધોરણની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે જ્યાં કલ્યાણ રાજ્યની સ્થાપનાની ભાવનાનો ઉદય થયેલ જોવા મળે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અર્થવ્યવસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ખ્યાતિ મેળવવા માટે પ્રયત્નશીલ થાય છે તથા ખાનગી વપરાશમાં વધારો થયેલ જોવા મળે છે. આર્થિક વૃદ્ધિના આ તમામ તબક્કાઓ કઈ રીતે ગતિશીલ થાય છે તે અંગેની પદ્ધતિસરની સમજૂતી પ્રો. રોસ્ટોવે આપેલ છે જેની અહીં આપણે વિગતે ચર્ચા કરીશું.

8.1 પ્રસ્તાવના

મિત્રો, કોઈ પણ દેશના આર્થિક વિકાસની સમજૂતી મેળવવી હોય તો, આર્થિક વિકાસની આ પ્રક્રિયાને જુદા-જુદા તબક્કાઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. જેથી સરળતાથી દેશના વિકાસ અંગેની જાણકારી મેળવી શકાય. આર્થિક વૃદ્ધિનો અભ્યાસ કરવા માટે વૃદ્ધિના વિવિધ તબક્કાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક દેશે આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે આ વિવિધ તબક્કાઓમાંથી ફરજિયાતપણે પસાર થવું પડે છે. પ્રો. ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ રોસ્ટોવે (W.W. Rostow) આર્થિક વૃદ્ધિના ખ્યાલની તબક્કાવાર રજૂઆત કરી છે.

8.2 વૃદ્ધિના તબક્કા અંગે વિવિધ અર્થશાસ્ત્રીઓના મંતવ્યો

પ્રો. રોસ્ટોવ ઉપરાંત અન્ય કેટલાંક અર્થશાસ્ત્રીઓ એ પણ વૃદ્ધિના તબક્કા અંગે પોતાના મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે. જે પૈકીના કેટલાંક અર્થશાસ્ત્રીઓના મંતવ્યો નીચે મુજબ છે

- એડમ સ્મિથ

એડમ સ્મિથે વિકસતા સમાજમાં કરવામાં આવતા મૂડીરોકાણને ધ્યાનમાં રાખીને વૃદ્ધિના ત્રણ તબક્કાઓનો ઉલ્લેખ કરેલ છે જે નીચે મુજબ છે.

- (1) ખેતી ક્ષેત્ર
- (2) ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે અને
- (3) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ના ક્ષેત્રે

- પ્રો. કોલીન કલાર્ક

પ્રો. કોલીન કલાર્ક શ્રમના પુરવઠાના સંદર્ભમાં પોતાના મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે. તેમના જણાવ્યા મુજબ શ્રમના પુરવઠાનો વળાંક નીચેના ત્રણ ક્ષેત્રો તરફ જાય છે.

- (1) પ્રાથમિક ક્ષેત્ર
- (2) દ્વિતીય ક્ષેત્ર અને
- (3) સેવાકીય ક્ષેત્ર

- સાયમન કુઝનેટ

સાયમન કુઝનેટ અર્થતંત્રને ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરે છે, જે આ મુજબ છે.

- (1) વિભાગ - અ : જેમાં ખેતી, જંગલો, મત્સ્ય ઉદ્યોગો વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

- (2) વિભાગ - બ : જેમાં ઉદ્યોગો, ખાણો, બાંધકામ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.
- (3) વિભાગ - ક : જેમાં સેવાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

- કાર્લ માર્ક્સ

કાર્લ માર્ક્સની વિચારસરણી મુજબ શ્રમિકોના શોષણથી વિકાસના પ્રથમ તબક્કાની શરૂઆત થાય છે અને તેમના શોષણના અંત સાથે અંતિમ તબક્કો પૂર્ણ થાય છે. વિકાસની આ સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન ચાર તબક્કા જોવા મળે છે.

- (1) સામંતવાદ
- (2) મૂડીવાદ
- (3) સમાજવાદ અને
- (4) સામ્યવાદ

- હિલ્ડર બ્રાન્ડ

જર્મન અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. હિલ્ડર બ્રાન્ડે વિનિમયના સંદર્ભમાં વિકાસની પ્રક્રિયાના ત્રણ તબક્કા જણાવ્યા છે જે નીચે મુજબ છે :

- (1) વસ્તુવિનિમય (સારા પદ્ધતિ)ની અર્થવ્યવસ્થા
- (2) નાણાકીય અર્થવ્યવસ્થા અને
- (3) શાખ અર્થવ્યવસ્થા

- પ્રો. બકર

પ્રો. બકરના મતે આર્થિક વિકાસના ત્રણ તબક્કા છે જે આ પ્રમાણે છે :

- (1) ગૃહ અર્થવ્યવસ્થા
- (2) શહેરી અર્થવ્યવસ્થા અને
- (3) રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થા

- પ્રો. એશલે તથા પ્રો. ઉનવીન

પ્રો. એશલે તથા પ્રો. ઉનવી ને આર્થિક વિકાસના તબક્કાને ત્રણ વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરેલ છે જે નીચે મુજબ છે :

- (1) ગૃહ વ્યવસ્થા
- (2) ઘરેલુ વ્યવસ્થા અને
- (3) ફેક્ટરી વ્યવસ્થા

8.3 રોસ્ટોવના આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કા

અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. રોસ્ટોવે આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કાઓનું વૈજ્ઞાનિક અને તર્કબદ્ધ રીતે વિશ્લેષણ કર્યું છે. પ્રો. રોસ્ટોવના મતે રાષ્ટ્રોના વિકાસના ઈતિહાસને વિવિધ તબક્કાઓમાં વહેંચી શકાય છે અને આમ કરવાથી તે ઉપયોગી પણ બને છે.

આથી આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કાઓનો અભ્યાસ કરવામાં તેમણે ઐતિહાસિક અભિગમ અપનાવ્યો છે. પ્રો. રોસ્ટોવે 1964 માં તેમના પુસ્તક 'Stages of Economic Growth'માં આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કાઓની ચર્ચા કરી છે. તેમનું આ પુસ્તક 'બિન-સામ્યવાદી ઢંઢેરા' ('Non - communist Manifesto') તરીકે પણ ઓળખાય છે. રોસ્ટોવના મતે અર્થકારણની વિકાસની શક્યતાઓને તેમની વૃત્તિઓના આધારે નીચે મુજબના છ વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.

- (1) શુદ્ધ વિજ્ઞાનનો વિકાસ કરવાની વૃત્તિ : શુદ્ધ વિજ્ઞાનનો વિકાસ કરીને અર્થકારણનો વિકાસ સાધી શકાય છે. લોકોમાં વિજ્ઞાનનો વિકાસ કરવાની ઈચ્છા હોય તો વિકાસ શક્ય બને છે.
- (2) આર્થિક હેતુઓ માટે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ : વિજ્ઞાનનો વિકાસ કર્યા પછી તેનો ઉપયોગ આર્થિક હેતુઓ માટે કઈ રીતે કરી શકાય તેની સમજણ મેળવી તેનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ લોકોમાં હોય.
- (3) નવીન સંશોધનો અપનાવવાની વૃત્તિ : અર્થકારણમાં સંશોધનો સતત થયા કરે અને આ નવીન સંશોધનોનો સ્વીકાર કરીને તેનો અમલ થતો રહે.
- (4) ભૌતિક પ્રગતિ સાધવાની વૃત્તિ : સંશોધનોનો અમલ ભૌતિક પ્રગતિ સાધવા માટે ખેતી, ઉદ્યોગ, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર વગેરે ક્ષેત્રે થવાથી વિકાસ શક્ય થાય છે.
- (5) વપરાશ વૃત્તિ : ભૌતિક પ્રગતિના પરિણામે લોકોની વપરાશવૃત્તિમાં પરિવર્તન આવે છે. જેની અસર વપરાશી વસ્તુઓના ઉત્પાદન પર થાય છે.
- (6) સંતતિ અંગેની વૃત્તિ : લોકો વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરતા હોય તો સંતાન પ્રાપ્તિ અંગેની તેમની માનસિકતામાં પરિવર્તન આવે છે.

ઉપરોક્ત તમામ વૃત્તિઓ આર્થિક વૃદ્ધિનો દર તથા તેની દિશા નક્કી કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જેને ધ્યાનમાં રાખીને રોસ્ટોવે આર્થિક વૃદ્ધિના પાંચ તબક્કાનું વર્ણન કર્યું છે. આ તબક્કાઓ નીચે મુજબ છે.

8.3.1 પરંપરાગત સમાજ (The Traditional Society) :

8.3.2 સંક્રાંતિકાળનો તબક્કો (Transitional Phase) / ઉડ્ડયન માટેની પૂર્વશરતો (The Pre-Conditions of Take-off) :

8.3.3 ઉડ્ડયનનો તબક્કો (The Take-off Stage) :

8.3.4 સ્વયંગામી વિકાસનો તબક્કો (Self - Sustaining Stage) / પૂર્ણતા માટેના પ્રયત્નો (The Drive to Maturity) :

8.3.5 ઉચ્ચ વપરાશ - ધોરણનો તબક્કો (Age of High Maass Consumption) :

8.3.1 પરંપરાગત સમાજ (The Traditional Society) :

પ્રો. રોસ્ટોવે પરંપરાગત સમાજને ન્યૂટન પૂર્વેની વિચારસરણી ધરાવતી વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખાવી છે. તેમના મતે આ પ્રકારની સમાજ વ્યવસ્થાનો માળખાકીય વિકાસ ન્યૂટન પૂર્વેના વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી મુજબ થાય છે. અહીં ભૌતિક જગતમાં ન્યૂટન પૂર્વેની મનોવૃત્તિ જોવા મળે છે. તથા ઉત્પાદન પણ મર્યાદિત પ્રમાણમાં થતું જોવા મળે છે. પરિણામે માથાદીઠ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ

નીચું જોવા મળે છે જેથી વિકાસના પ્રયત્નોનો અભાવ જોવા મળે છે. આ અવસ્થાને વિકાસની અત્યંત પછાત અવસ્થા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં સમાજ રૂઢિચુસ્ત માન્યતાઓ, કુપ્રથાઓ વગેરેથી ગ્રસ્ત હોય છે. આથી સમાજ કોઈ પણ પ્રકારના પરિવર્તનને સ્વીકારવા તૈયાર થતું નથી. અહીં વૈજ્ઞાનિક અભિગમનો અભાવ જોવા મળે છે. તેથી વિકાસ અને પ્રગતિ બાજુ વળવાની ભાવનાનો અભાવ જોવા મળે છે લોકોમાં કુદરતને આધીન રહેવાની ભાવના ફેલાયેલી હોય છે આવી પરિસ્થિતિમાં અર્થતંત્ર સ્થગિત અવસ્થામાં જોવા મળે છે. નવીન વિચારસરણી, જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન વગેરેની ઝંખનાનો અભાવ જોવા મળે છે. કુદરતી રીતે જે કંઈ મળે તેમાં જ સંતોષ માનવાની જડ અને સંકુચિત વિચારધારા ધરાવતું સમાજ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની અવગણના કરતું જોવા મળે છે. આથી અર્થતંત્ર પરંપરાગત ક્ષેત્રોમાંજ ફસાયેલું જોવા મળે છે.

લગભગ 75 ટકા જેટલી દેશની વસ્તી કૃષિક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલી હોય છે જેમની આવકનું મુખ્ય સાધન ખેતી માનવામાં આવે છે. પરિણામે મોટાભાગના દેશના સાધનોનો ઉપયોગ અને ઉત્પાદકીય પ્રયાસો કૃષિક્ષેત્રને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે જેથી ઉત્પાદકતામાં વધારો કરી શકાય જમીનદારો આર્થિક અને રાજકીય સંબંધોનો લાભ ઉઠાવે છે. લોકો પોતાની બચતો બિનઉત્પાદક હેતુઓ પાછળ ખર્ચી નાખે છે. જેમ કે, સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રસંગો, લોકમેળાઓ વગેરે આથી ઉત્પાદકીય હેતુઓ માટે બચતોનો વપરાશ કરી શકાતો નથી. જેના પરિણામે સમાજમાં મૂડીસર્જનનો દર અત્યંત નીચો રહેવા પામે છે.

8.3.2 સંક્રાંતિકાળનો તબક્કો (Transitional Phase) / ઉડ્ડયન માટેની પૂર્વશરતો (The Pre-Conditions of Take-off)

મિત્રો, પરંપરાગત સમાજને આધુનિક સમાજમાં રૂપાંતરિત કરવાની શરૂઆત આર્થિક વિકાસના આ તબક્કામાં થાય છે. આ તબક્કાને ‘સંક્રાંતિ કાળના તબક્કા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કારણ કે પૂર્વશરતો નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે. આ તબક્કામાં ધીમી ગતિથી સમાજમાં પરિવર્તનોની શરૂઆત થાય છે અને સમાજ વૈજ્ઞાનિક તથા આધુનિક દૃષ્ટિકોણ અપનાવવા તૈયાર થાય છે. પરિણામે સમાજ પરંપરાગત અવસ્થામાંથી બહાર આવે છે અને ઉડ્ડયનના તબક્કામાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરે છે. લોકોની માનસિક વૃત્તિમાં પરિવર્તન કરવું અઘરું કાર્ય હોવાથી આર્થિક અને સામાજિક માળખાને બદલવું મુશ્કેલ બને છે. આ તબક્કાનું વર્ણન નીચે મુજબ કરે છે :

“આર્થિક વિકાસ સાધવો એ શક્ય છે એવો વિચાર લોકોમાં ફેલાવવા લાગે છે. આથી આ તબક્કામાં શિક્ષણનો ફેલાવો થાય છે અને આવશ્યકતા અનુસાર તેમાં પરિવર્તનો પણ આવે છે. ખાનગી તથા જાહેર ક્ષેત્રમાં નવા સાહસો કરવા માટે સાહસિક વર્ગનો ઉદય થાય છે. આ વર્ગ પોતાની બચતો ભેગી કરીને નફો મેળવવાના ઉદ્દેશથી અથવા આધુનિકીકરણ કરવા માટે જોખમો લેવા તૈયાર થાય છે. બેંક તથા અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓનો વિકાસ મૂડીના એકત્રીકરણ કરવા માટે થાય છે. વાહનવ્યવહાર તથા સંદેશાવ્યવહારમાં મૂડીરોકાણ વધતા આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વધે છે.”

રોસ્ટોવના મતે આ તબક્કા માટે પાંચ શરતો આવશ્યક માનવામાં આવે છે જે નીચે મુજબ છે.

8.3.2.1 મૂડીરોકાણનો દર

મૂડીરોકાણ માં થતાં વધારાનો દર વસ્તી વૃદ્ધિમાં થતાં વધારાના દર કરતાં વધુ હોવો જોઈએ. એટલે કે મૂડીરોકાણમાં થતો વધારાનો દર વધીને રાષ્ટ્રીય આવકના 10 ટકા કે તેનાથી વધુ થવો જોઈએ.

8.3.2.2 કૃષિ ઉત્પાદકતા

વધતી જતી વસ્તીની, ખાસ કરીને શહેરી વસ્તીની અનાજની જરૂરિયાત સંતોષી શકાય તે માટે કૃષિ ઉત્પાદકતામાં વધારો થવો જોઈએ.

8.3.2.3 આધુનિકી કરણ

આધિક અને સામાજિક સુવિધાઓનો વિકાસ થવો જોઈએ. સરકારે આંતરસ્તરીય માળખાનો વિકાસ કરવો જોઈએ. વાહન વ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર તથા અન્ય સામાજિક સેવાઓના વિકાસ માટે કુલ મૂડીરોકાણ પૈકીનો મોટોભાગ ખર્ચવો જોઈએ.

8.3.2.4 આધુનિકી કરણ

અર્થતંત્રનું વૈવિધ્યીકરણ થવું જોઈએ ઉદ્યોગો, વેપાર-ધંધા તથા સેવાક્ષેત્રનું મહત્વ અર્થતંત્ર માં વધવું જોઈએ. આધુનિક ઉદ્યોગોનું વિસ્તરણ તથા વિકાસ થવું જોઈએ.

8.3.2.5 દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન

લોકોના માનસિક વલણો બદલાવવા જોઈએ વિકાસ શક્ય છે તેમ માનીને તે દિશામાં લોકો આગળ પ્રગતિ કરતા હોવા જોઈએ આમ, લોકોના દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન આવવું જોઈએ.

8.3.3 ઉડ્યનનો તબક્કો (The Take - Off Stage)

મિત્રો, આ તબક્કા દરમિયાન ગરીબીનું વિષયક ભેદાતાં વૃદ્ધિ એક સામાન્ય ઘટના બને છે. અહીં સતત વૃદ્ધિને અવરોધતા અવરોધો દૂર થાય છે અને સંચયી આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાની શરૂઆતથી હોવાથી આ તબક્કો રોસ્ટોવના આર્થિક વિશ્લેષણમાં અત્યંત મહત્વનો તબક્કો માનવામાં આવે છે. રોસ્ટોવના શબ્દોમાં કહીએ તો “ઉડ્યન નો તબક્કો એ એવો મધ્યકાળ છે જે દરમિયાન જૂના અવરોધો અને વિરોધોને પૂર્ણ રીતે દૂર કરવામાં આવે છે. આર્થિક પ્રગતિ માટેના પરિબળો જે અત્યાર સુધી નિષ્ક્રિય હતા તે સક્રિય બનીને સમાજમાં પ્રભુત્વ ધરાવતાં થાય છે. વૃદ્ધિ એક સામાન્ય ઘટના બને છે અને સંચયી વિકાસ તેના સંસ્થાકીય માળખાનું અભિન્ન અંગ બની જવા પામે છે.” સામાન્ય રીતે ઉડ્યનનો સમયગાળો 20 થી 30 વર્ષનો હોય છે અને આ સમય દરમિયાન જ વૃદ્ધિની પ્રક્રિયા કેન્દ્રીય બિંદુ બને છે. રોસ્ટેવ વધુમાં જણાવે છે કે, “ઉડ્યનના તબક્કામાં મૂડીરોકાણનો દર એ રીતે વધે છે કે જેથી માથાદીઠ વાસ્તવિક ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રારંભિક વૃદ્ધિ પોતાની સાથે ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં તેમજ આવક - પ્રવાહની વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત પરિવર્તન લાવે છે કે જે નવા મૂડીરોકાણને કાયમી બનાવે છે અને અંતે તેનાથી માથાદીઠ ઉત્પાદન વૃદ્ધિ પણ કાયમી બને છે.”

રોસ્ટોવના મતે કેટલાંક ઉત્તેજક પરિબળોના પરિણામે ઉડ્યનના તબક્કાનો આરંભ થાય છે. જેમ કે,

- (1) રાજકીય ક્રાંતિના પરિણામે સામાજિક સત્તાની સમતુલા ખોરવાય છે. જેની અસર સામાજિક મૂલ્યો, આવકની વહેંચણી, આર્થિક સંસ્થાઓના સ્વરૂપ તથા મૂડીરોકાણનાં માળખાં પર થાય છે.
- (2) સાનુકૂળ આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણ જેમ કે, નવા બજારોની શોધ
- (3) ટેકનોલોજીકલ નવપ્રત્તનો

8.3.3.1 ઉડ્યનની શરતો

રોસ્ટોવના મતે ઉડ્યનની મુખ્યત્વે ત્રણ શરતો છે જે નીચે મુજબ છે :

⇒ ચોખ્ખા મૂડીરોકાણ ના દરમાં રાષ્ટ્રીય પેદાશના 10 ટકા કે તેથી વધુ વધારો

ઉડ્યન માટેની પ્રથમ આવશ્યક શરત એ છે કે અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણનો દર માથાદીઠ ઉત્પાદનમાં સતત વધારો થતો રહે એ સ્તર સુધી વધવો જોઈએ. આ ત્યારે જ શક્ય થાય કે જ્યારે રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં થતો વધારો એ વસ્તીમાં થતાં વધારા કરતાં વધુ હોય. જો મૂડી - ઉત્પાદન ગુણોત્તર 3.5 :) જેટલો હોય અને વસ્તી વૃદ્ધિ નો દર 1 થી 1.5 ટકા જેટલો હોય તો માથાદીઠ આવકમાં 2 ટકાનો વધારો મેળવવા માટે રાષ્ટ્રીય પેદાશના 10.5 થી 12.5 ટકા જેટલું મૂડીરોકાણ થવું જોઈએ. ઉડ્યન માટે અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણનો દર 5 ટકા થી વધીને 10 ટકા કે તેથી વધુ થવો જરૂરી છે એમ આ ધારણાના આધારે રોસ્ટોવ જણાવે છે.

અર્થતંત્રમાં જો ધિરાણ ભંડોળનો પુરવઠો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેવો હોય તો જ મૂડીરોકાણના દરમાં આટલો વધારો થઈ શકે છે. ધિરાણ ભંડોળનો પુરવઠો આંતરિક બચતોમાં વધારો કરીને અથવા મૂડીની આયાત કરીને મેળવી શકાય છે. જેની માટે નીચેના કેટલાંક સૂચનો કરવામાં આવ્યા છે.

- (1) અનાવશ્યક વપરાશનું નિયંત્રણ
- (2) નાણાકીય સંસ્થાઓનો વિકાસ કરવો જેથી પૂરતા પ્રમાણમાં અને વ્યાજબી દરે કાર્યકરી મૂડી મેળવી શકાય.
- (3) એક કે તેથી વધુ પસંદ કરેલા અર્થતંત્રના ક્ષેત્રોનો ઝડપી વિકાસ કરી તેમાંથી મળતા નફાનો મોટો ભાગ ઉત્પાદકીય મૂડીરોકાણમાં રોકવો જોઈએ.
- (4) વિદેશી મૂડીનો ઉપયોગ પણ આંતરસ્તરીય માળખાના વિકાસ માટે કરી શકાય.

⇒ અર્થતંત્રના અગ્રગણ્ય ક્ષેત્રોનો વિકાસ

અર્થતંત્રના અગ્રગણ્ય ક્ષેત્રોનો વિકાસ કરવો એ ઉડ્યનના તબક્કાની બીજી આવશ્યક શરત છે. રોસ્ટોવના જણાવ્યા મુજબ આવા ત્રણ ક્ષેત્રો અર્થતંત્ર માં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

⇒ વિકાસના પ્રાથમિક ક્ષેત્રો

વિકાસના પ્રાથમિક ક્ષેત્રો એ એવા ક્ષેત્રો છે કે જ્યાં નવી શોધનો અમલ કરીને નફાની તકો ઝડપી લેવામાં આવે છે. 18મી સદી દરમિયાન બ્રિટનના સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગનો સમાવેશ આ ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવતો

કારણ કે તે સમયગાળામાં આ ઉદ્યોગ અન્ય ઉદ્યોગો કરતાં ઝડપી વિકાસ કરી રહ્યો હતો.

⇒ વિકાસના પૂરકક્ષેત્રો

વાસ્તવમાં વિકાસના પૂરકક્ષેત્રોના વિકાસનો આધાર પ્રાથમિક ક્ષેત્રોના વિકાસ પર નિર્ભર રહે છે. એટલે કે પ્રાથમિક ક્ષેત્રની જરૂરિયાત અનુસાર આ ક્ષેત્ર ફૂલેફાલે છે. જેમ કે, સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે રંગ-રસાયણ ઉદ્યોગ, કોલસા ઉદ્યોગ, ઈજનેરી ઉદ્યોગ, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર વગેરેનો વિકાસ કરવો આવશ્યક બની રહે છે. આમ, પ્રાથમિક ક્ષેત્ર તરીકે સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે તેના પૂરક અન્ય ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો અનિવાર્ય બને છે.

⇒ વિકાસના વ્યૂત્પન્ન ક્ષેત્રો

અર્થતંત્રના કેટલાંક ક્ષેત્રો એવા હોય છે કે જેમાં પરિવર્તનો આવતાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ તેને અનુરૂપ પરિવર્તનો થાય છે. જેમ કે, વસ્તીનું પ્રમાણ, રાષ્ટ્રીય આવક, અનાજ નું ઉત્પાદન, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વગેરેમાં એકસાથે સ્થિર દરે વૃદ્ધિ થતી હોય છે. વસ્તીમાં વધારો થતાં અનાજની માંગ, રહેઠાણની સુવિધા, પાણી પુરવઠો વગેરેની માંગમાં પણ વધારો થતો જોવા મળે છે.

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આમ રોસ્ટોવના દૃષ્ટિકોણ મુજબ અગ્રગણ ક્ષેત્રોનો વિકાસએ આર્થિક વૃદ્ધિના એન્જિન તરીકે કામ કરે છે. જેનાથી સમગ્ર અર્થતંત્રમાં પરિવર્તન શક્ય બને છે અને ઔદ્યોગિકીકરણની પ્રક્રિયા વેગ પકડે છે. ઐતિહાસિક રીતે જોઈએ તો પ્રત્યેક દેશના અગ્રગણ્ય ક્ષેત્રોમાં જુદાપણું જોવા મળે છે. જેમ કે, ડેન્માર્કમાં ડેરી ઉદ્યોગ, જાપાનમાં ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઉદ્યોગ, જર્મનીમાં ઈજનેરી ઉદ્યોગ, બ્રિટનમાં સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગ વગેરે. આર્થિક વિકાસ એ ઉદ્યોગોના વૈવિધ્યકરણ પર આધારિત હોવાથી કોઈ એક ઉદ્યોગ કે કોઈ એક ક્ષેત્ર ઝડપી આર્થિક વિકાસની ચાવી તરીકે કામ કરી શકે નહિ. અગ્રગણ્ય ક્ષેત્રોના વિકાસ માટે નીચેની કેટલીક શરતોનું પાલન થવું આવશ્યક છે.

- (1) ઉત્પન્ન થતી વસ્તુની માંગમાં સતત વધારો થતો રહેવો જોઈએ.
- (2) આ ક્ષેત્રોની ઉત્પાદનક્ષમતામાં વધારો થવાની સાથે તેમાં ઉત્પાદનના નવા વિધેયો દાખલ કરવા જોઈએ.
- (3) આ ક્ષેત્રો માટે સમાજે આવશ્યકતા અનુસાર પૂરતા પ્રમાણમાં મૂડી સર્જન કરવું જોઈએ.
- (4) આ ક્ષેત્રોના વિકાસ દ્વારા અન્ય ક્ષેત્રોની ઉત્પાદનક્ષમતામાં વધારો થવો જોઈએ.

⇒ સાનુકૂળ રાજકીય, સામાજિક અને સંસ્થાકીય માળખાનો ઉદ્ભવ

વિકાસ માટે નાણા તથા મૂડી દેશના આંતરિક સાધનો દ્વારા મેળવી શકાય તે માટે દેશનું રાજકીય સામાજિક અને સંસ્થાકીય માળખું સાનુકૂળ હોવું જોઈએ. જેને ઉડ્યનના તબક્કાની ત્રીજી શરત માનવામાં આવે છે. આ માટે દેશમાં આંતરિક બચતો વિશેષ પ્રમાણમાં થવી જોઈએ. દેશના રાજકીય, સામાજિક અને સંસ્થાકીય માળખામાં એ રીતે ફેરફારો થાય કે

જેથી આધુનિકીકરણ, નવપ્રવર્તનો અને પરિવર્તનોનો સમાવેશ સરળતાથી કરી શકાય.

ઉડ્યનના તબક્કા અંગેની માહિતી મેળવ્યા પછી ચાલો મિત્રો, હવે આપણે પ્રો. રોસ્ટોવે આપેલ વિવિધ દેશોના ઉડ્યનના તબક્કાનો સમયગાળો જોઈએ.

ક્રમ	દેશ	ઉડ્યન નો સમય ગાળો
1	બ્રિટન	1783 - 1802
2	ફ્રાંસ	1830 - 1860
3	અમેરિકા	1843 - 1860
4	જર્મની	1850 - 1873
5	સ્વીડન	1868 - 1890
6	જાપાન	1878 - 1900
7	રશિયા	1890 - 1915
8	કેનેડા	1896 - 1914
9	આર્જેન્ટિના	1935
10	ટર્કી (તુર્કી)	1937
11	ભારત	1952
12	ચીન	1952

8.3.4 સ્વયંગામી વિકાસનો તબક્કો (Self- Sustaining/Stage)

પૂર્ણતા માટેના પ્રયત્નો (The Drive to Maturity)

મિત્રો, એક વખત ઉડ્યનનો તબક્કો મેળવ્યા બાદ અર્થતંત્ર પરિપક્વતા કે પૂર્ણતાના તબક્કા તરફ આગળ વધે છે. આ તબક્કા દરમિયાન સમાજે તેના મોટાભાગના સાધનોના ઉપયોગમાં અદ્યતન ટેકનોલોજીને અસરકારક રીતે અપનાવેલ હોય છે. એટલે કે આ અવસ્થા દરમિયાન અર્થતંત્રમાં આધુનિક ટેકનોલોજીનો કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરીને ઉડ્યનના તબક્કાને પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. અર્થતંત્રના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદનની નવી પદ્ધતિઓ તથા ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અર્થતંત્રમાં થતું મૂડીરોકાણ, વસ્તી વૃદ્ધિના દર કરતાં ઘણું વધારે હોય છે. એટલે કે નિયમિત રીતે આવકના 10 ટકા થી 20 ટકા જેટલું મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે છે. રોસ્ટોવના મતે ઉડ્યનનો તબક્કો શરૂ થયાના 60 વર્ષ પછી અથવા ઉડ્યનનો તબક્કો પૂર્ણ થવાના 40 વર્ષ પછી અર્થતંત્ર પૂર્ણતાનો તબક્કો પ્રાપ્ત કરે છે.

અર્થતંત્ર જેમ જેમ પૂર્ણતાના તબક્કાની નજીક પહોંચે છે તેમ તેમ શ્રમના પુરવઠાની ગુણવત્તા તેમજ તેના માળખામાં પરિવર્તનો આવે છે. આ પરિવર્તનો નીચે મુજબ છે .

⇒ શહેરીકરણમાં વધારો

મિત્રો, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે, જેમ જેમ અર્થતંત્ર પૂર્ણતાના તબક્કાની નજીક પહોંચતું જાય છે તેમ તેમ અર્થતંત્રમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનું સાપેક્ષ મહત્ત્વ ખેતીક્ષેત્રના સાપેક્ષ મહત્ત્વ કરતાં વધી જાય છે. પરિણામે ખેતી ક્ષેત્રે રોકાયેલા શ્રમિકોનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આ લોકો રોજગારી મેળવવા માટે ગ્રામીણ વિસ્તારમાંથી શહેરી વિસ્તાર તરફ પ્રયાણ કરે છે. આમ, શહેરીકરણની વૃત્તિમાં વધારો થયેલ જોવા મળે છે.

⇒ કુશળ શ્રમિકોના પ્રમાણમાં વધારો

શહેરીકરણની પ્રવૃત્તિના પરિણામે શ્રમિકોની કુશળતામાં વધારો થાય છે. પરિણામે અકુશળ શ્રમિકોનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે, અને કુશળ તેમજ અર્ધકુશળ શ્રમિકોનું પ્રમાણ વધતું જોવા મળે છે.

⇒ સંચાલકોના પ્રમાણમાં વધારો

શ્રમની કુશળતામાં વધારો થવાથી મૂડીવાદીઓ તથા નિયોજકોનું સ્થાન વ્યવસાયલક્ષી પ્રબંધકો તથા સંચાલકો લે છે. આમ, સંચાલકો અને પ્રબંધકોના પ્રમાણમાં વધારો થવા લાગે છે.

મિત્રો, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ઔદ્યોગિકીકરણના પરિણામે નવી ને નવી વસ્તુઓ આપણે મેળવી શકીએ છીએ અને તેનાથી આનંદ અનુભવીએ છીએ. પરંતુ અમુક સમય જતાં આજ આનંદ આપતી વસ્તુઓ આપણને કંટાળાની અનુભૂતિ કરાવવા લાગે છે. વળી, પાછું કંઈક નવું મેળવવાની આપણી વૃત્તિ થાય છે. આમ, આપણે વસ્તુઓમાં સતત પરિવર્તન ઈચ્છીએ છીએ જેને સમજાવવાનો પ્રયાસ અહીં રોસ્ટોવે કરેલ છે. પૂર્ણતાનો તબક્કો હાંસલ કરેલ કેટલાક દેશોના નામ તથા વર્ષો રોસ્ટોવે દર્શાવેલ છે જે નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	દેશ	પૂર્ણતાનો તબક્કો પ્રાપ્ત કર્યાનું વર્ષ
1	બ્રિટન	1850
2	અમેરિકા	1900
3	જર્મની	1910
4	ફ્રાંસ	1910
5	સ્વીડન	1930
6	જાપાન	1940
7	રશિયા	1950
8	કેનેડા	1950

8.3.5 ઉચ્ચ વપરાશ - ધોરણનો તબક્કો : (Age of High Mass Consumption)

પૂર્ણતાનો તબક્કો પ્રાપ્ત કર્યા પછી અર્થતંત્રના કેટલાંક અગ્રગણ્યક્ષેત્રો ટકાઉ વપરાશી વસ્તુઓ તથા સેવાઓનું ઉત્પાદન કરવા પ્રેરિત થાય છે. જેના પરિણામે

આ તબક્કામાં વપરાશનું ધોરણ ખૂબ ઊંચું આવે છે. અહીં મોટર ગાડી તથા અન્ય વૈભવ વિલાસી (મોજશોખ)ની વસ્તુઓનો વપરાશ મોટા પાયે થવા લાગે છે. અર્થતંત્ર નો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઉત્પાદન કરવાનો જ રહેતો નથી. તેથી અદ્યતન ટેકનોલોજીના વિસ્તરણ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. આ તબક્કામાં વપરાશ અને લોકોના ભૌતિક કલ્યાણ પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આથી પરિપક્વતાની અવસ્થા મેળવ્યા બાદ અર્થતંત્રની ઉત્પાદન શક્તિઓ નીચે પૈકીની કોઈ પણ દિશા તરફ લઈ જઈ શકાય છે.

⇒ કલ્યાણ રાજ્ય

રોસ્ટોવના જણાવ્યા મુજબ પરિપક્વતાની અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સમાજ કલ્યાણલક્ષી અભિગમ અપનાવે છે અને કલ્યાણ રાજ્યની સ્થાપના કરવા પ્રેરિત થાય છે. સમાજનો ઉદ્દેશ આવકની સમાન વહેંચણી કરવી, સામાજિક સલામતી મેળવવી અને શ્રમ-કલ્યાણ કરવો બની જાય છે.

⇒ ખ્યાતિ મેળવવી

સમાજ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પોતાની ક્ષમતા વધારીને વૈશ્વિક સ્તરે પોતાના પ્રભાવનો પ્રચાર - પ્રસાર કરવા માટેના પ્રયત્નો કરે છે. જેથી વૈશ્વિક સ્તરે ખ્યાતિ મેળવી શકાય.

⇒ ખાનગી વપરાશમાં વધારો

દેશના સાધનોનો ટકાઉ વપરાશી વસ્તુઓના ઉત્પાદન તથા ભિન્ન - ભિન્ન પ્રકારની સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે ઉપયોગ કરવો કે જેથી ખાનગી વપરાશમાં વધારો કરી શકાય.

રોસ્ટોવના જણાવ્યા મુજબ ઉચ્ચ વપરાશ - ધોરણનો તબક્કો વિવિધ દેશોએ નીચે દર્શાવ્યા મુજબના વર્ષોમાં પ્રાપ્ત કર્યો હતો

ક્રમ	દેશ	વર્ષ
1	અમેરિકા	1920
2	બ્રિટન	1930
3	જર્મન	1950
4	પશ્ચિમ યુરોપના દેશો તથા રશિયા	1953-55

8.4 મર્યાદાઓ

પ્રો. રોસ્ટોવે કરેલ આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કાનું વિશ્લેષણ વિકાસની પ્રક્રિયાને સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી હોવા છતાં તેની કેટલીક મર્યાદાઓ જોવા મળે છે જે નીચે મુજબ છે :

8.4.1 આર્થિક વિકાસની તબક્કાવાર વહેંચણી અશક્ય

પ્રો. મેયર તથા અન્ય વિકાસવાદી અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ દેશના આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાની તબક્કાવાર વહેંચણી કરવી અશક્ય છે. કારણ કે બધા જ દેશો વિકાસના એક જ પ્રકારના તબક્કામાંથી પસાર થતા નથી. પ્રત્યેક

દેશનું ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યકાળ પણ એકસરખા હોતા નથી. આથી પ્રત્યેક દેશ વિકાસનો એક સરખો જ માર્ગ અપનાવી શકે નહિ. પ્રો. હબાકુકે રજૂ કરેલ ઐતિહાસિક દલીલ મુજબ કેનેડા, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા તેમજ ન્યૂઝીલેન્ડ જેવા દેશોએ પરંપરાગત સમાજની અવસ્થાનો તબક્કો પસાર કર્યા વિના જ ઉડ્યન માટેની પૂર્વશરતોની અવસ્થાના તબક્કામાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

8.4.2 પરસ્પરવ્યાપી તબક્કાઓ

સાયમન કુઝનેટ અને ફેઈન કોસ જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓ ના જણાવ્યા મુજબ રોસ્ટોવે તેના વિશ્લેષણમાં આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કાઓને એકબીજાથી જુદા જણાવ્યા છે, જે વાસ્તવમાં પરસ્પરવ્યાપી જણાય છે. જેમ કે, શરૂઆતના તબક્કાઓની વિશિષ્ટતાઓ ત્યાર બાદ ના તબક્કાઓમાં જોવા મળે છે. વળી રોસ્ટોવે ખેતી વિકાસનો સમાવેશ પરંપરાગત તબક્કામાં કરેલ છે. જ્યારે ન્યૂઝીલેન્ડ અને ડેન્માર્ક જેવા દેશોમાં તો ઉડ્યનના તબક્કામાં પણ ખેતીક્ષેત્રનો સારો એવો વિકાસ થયેલો જોવા મળ્યો હતો.

8.4.3 સંકુચિત અને અપૂરતું વિશ્લેષણ

પ્રો. રોસ્ટોવે કરેલ આધિક વૃદ્ધિ ના તબક્કાઓનું વિશ્લેષણ સંકુચિત અને અપૂરતું જણાય છે. કારણ કે આ વિશ્લેષણ માટે જે આંકડાકીય માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે તે લગભગ 12 જેટલા દેશોને જ આવરી લે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આ માહિતી ની વિશ્વસનીયતા પણ શંકાસ્પદ જણાય છે.

8.4.4 અપૂરતી માહિતી

આધિક વૃદ્ધિના તબક્કાઓ દ્વારા ક્યો દેશ વિકાસના ક્યાં તબક્કામાં છે તે જાણવા માટે જે આંકડાકીય માહિતી ઉપલબ્ધ છે તે અપૂરતી જણાય છે. આ ઉપરાંત કોઈ એક દેશ માં અમુક તબક્કો ક્યારે પૂરો થયો અને બીજો તબક્કો ક્યારે શરૂ થશે તે જાણવું પણ મુશ્કેલ બની જાય છે.

8.4.5 ઐતિહાસિક સમર્થનનો અભાવ

પ્રો. રોસ્ટોવે દર્શાવેલ ઉડ્યનના તબક્કાની વિશિષ્ટતાઓને ઐતિહાસિક સમર્થન મળ્યું નથી. જેમ કે, ઉડ્યનના તબક્કા દરમિયાન મૂડીરોકાણના દરમાં 10 ટકા કે તેથી વધુ વધારો થવો જોઈએ એ શરત ઓતપ્રોત થયેલ છે આ શરતના સંદર્ભમાં કુઝનેટ જણાવે છે કે, રોસ્ટોવે આપેલ દેશોના નામની યાદી મુજબ આ બાબતને આંકડાકીય રીતે સમર્થન મળતું નથી એટલું જ નહિ પરંતુ ઔદ્યોગિકીકરણના પરિણામે બચત - આવક ગુણોત્તરમાં નોંધપાત્ર વધારો ન થતાં તેમાં ધીમા દરે વધારો થવાના વલણો જોવા મળે છે.

ઉડ્યનના તબક્કાની અગ્રગણ્ય ક્ષેત્રોના વિકાસ અંગેની શરતને પણ ઐતિહાસિક સમર્થન પ્રાપ્ય નથી આ અંગે કે કેઈન કોસ જણાવે છે કે ક્યા ક્ષેત્રને અગ્રગણ્ય ક્ષેત્ર તરીકે ગણવો? તેનો આધાર શું? ઉદ્યોગોને જ શા માટે અગ્રગણ્ય ક્ષેત્ર તરીકે માનવા? વગેરે. ઉડ્યનના તબક્કાની ત્રીજી શરત એ પહેલી શરતનું જ પુનઃ કથન હોય તેમ લાગે છે. આમ ઉડ્યનના તબક્કાની પહેલી શરત અને ત્રીજી શરત વચ્ચે બહુ તફાવત જોવા મળતો નથી.

8.4.6 અસ્પષ્ટતા

કુઝનેટ ના મતે ઉડ્યનના તબક્કામાં વણવિલ ઘણી બધી બાબતોનો ઉલ્લેખ તેની પહેલાના તબક્કામાં જ એટલે કે ઉડ્યન પૂર્વેના તબક્કામાં જ કરવામાં આવેલા હોય છે. આમ, રોસ્ટોવના વિશ્લેષણમાં આ બંને તબક્કાઓ વચ્ચેના તફાવતમાં અસ્પષ્ટતા રહેલી જણાય છે.

8.4.7 આર્થિક વિકાસ સંઘર્ષોથી ભરપૂર

કુઝનેટના દષ્ટિકોણ મુજબ વિકાસની પ્રક્રિયા ક્યારેય સ્વયંગામી હોઈ શકે નહિ. આર્થિક વિકાસની સમગ્ર પ્રક્રિયા વાસ્તવમાં જોઈએ તો સંઘર્ષોથી ભરપૂર થયેલ જોવા મળે છે. આમ, સ્વયંગામી વિકાસનો ખ્યાલ ગેરમાર્ગે દોરે છે.

8.5 સારાંશ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે જોયું કે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને કઈ રીતે જુદાં-જુદાં તબક્કાઓમાં વહેંચીને કોઈ એક દેશના વિકાસ અંગેની સમજૂતી મેળવી શકાય છે. પ્રો. રોસ્ટોવે કરેલા આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કાઓના વિશ્લેષણ અંગેની સમજણ આપણે અહીં મેળવી પરંપરાગત સમાજની અવસ્થામાંથી પસાર થઈને સમાજની વિચારસરણીમાં બદલાવ આવી શકે છે અને તે ઉડ્યન માટેની પૂર્વશરતોની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. આ તબક્કામાં સમાજ આધુનિક અભિગમ અપનાવે છે. અને વિકાસ શક્ય છે એ ભાવ લોકોમાં જાગૃત થાય છે આથી સમાજ પ્રગતિના પંથે આગળ વધવા પ્રયાસો કરે છે.

8.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

- પરંપરાગત સમાજ

પરંપરાગત સમાજ વ્યવસ્થા એ એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા છે કે જેમાં માત્ર ભૂતકાળને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. ભવિષ્ય અંગે તેને કોઈ જ પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી. આ પ્રકારની સમાજ વ્યવસ્થામાં પરંપરાગત રિતરિવાજો વર્ચસ્વ ધરાવે છે. કુટુંબ અને વ્યવસાય વચ્ચે અહીં ભેદ કરી શકાતો નથી માત્ર એટલું જ નહિ પરંતુ રૂઢિચુસ્ત વલણોના કારણે શ્રમ પણ પાયાની રીતે ઉંમર, જાતિ અને હોદ્દાથી પ્રભાવિત થયેલ જોવા મળે છે. અહીં કોઈ પણ પ્રકારના પરિવર્તનને અવકાશ હોતો નથી.

- સંક્રાંતિ કાળ

સંક્રાંતિકાળ એ વિકાસની અવસ્થા છે કે જ્યાં સમાજ કે અર્થવ્યવસ્થા પરિવર્તનોને આવકારે છે અને પરિપક્વ બનવાના પ્રયત્નો કરે છે.

- આંતરસ્તરીય માળખું

સાહસ કરવા માટે અથવા સમાજના વિકાસ માટે આવશ્યક એવી કેટલીક ભૌતિક અને સંસ્થાકીય માળકાને લગતી સુવિધાઓ જેમ કે, વીજળી, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, બેંકિંગ, બિલ્ડિંગ વગેરે...

- ઉડ્યન

ઉડ્યન એટલે કે ઊડવું પ્રસ્તુત એકમમાં ‘ઉડ્યન’ શબ્દનું અર્થઘટન સમાજ કે

અર્થવ્યવસ્થા જ્યારે વિકાસની શરૂઆત કરે છે અને સફળતા તરફ આગળ વધે છે તેના સંદર્ભમાં કરવામાં આવ્યું છે.

- માથાદીઠ ઉત્પાદન

અર્થતંત્રમાં થતાં કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનને વસ્તી વડે ભાગતાં માથાદીઠ ઉત્પાદન મળે છે. સૂત્ર સ્વરૂપે કહીએ તો, માથાદીઠ ઉત્પાદન = $\frac{\text{કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન}}{\text{વસ્તી}}$

- પ્રાથમિક ક્ષેત્ર

પ્રાથમિક ક્ષેત્ર એ કોઈપણ અર્થવ્યવસ્થાની પાયાની આવશ્યકતા ગણાય છે. વિકાસના પ્રાથમિક ક્ષેત્રો વિના વિકાસ કરવો અશક્ય થઈ પડે છે.

- પૂરક ક્ષેત્ર

પૂરક ક્ષેત્ર એ એવું ક્ષેત્ર છે કે જેનો વિકાસ સાધવા માટે અન્ય ક્ષેત્રનો વિકાસ કરવો પણ આવશ્યક બને છે. પ્રાથમિક ક્ષેત્રના વિકાસની સાથે સાથે પૂરક ક્ષેત્રનો પણ વિકાસ થતો જાય છે.

- વ્યૂત્પન્ન ક્ષેત્ર

એક ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન આવતાં તેની અસર અન્ય ક્ષેત્ર ઉપર પણ પડે છે. જેને વ્યૂત્પન્ન ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

8.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો

1. એડમ સ્મિથે કોના સંદર્ભમાં આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કાઓનું વર્ણન કર્યું છે ?
2. કોલિન કલાર્કે વર્ણવેલ આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કા કયા છે ?
3. સાપમન કુઝનેટે 'બ'- વિભાગમાં કોનો સમાવેશ ખરો છે ?
4. ફેડરિક લિસ્ટે જણાવેલ વિકાસના પાંચ તબક્કા કયા છે ?
5. કાર્લ માર્ક્સના મતે વિકાસની શરૂઆત અને અંત કઈ રીતે થાય છે ?
6. વિનિમયના સંદર્ભમાં વિકાસની પ્રક્રિયાનું વર્ણન કયા અર્થશાસ્ત્રીએ કર્યું ?
7. રોસ્ટોવે આપેલ આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કા કયા છે ?
8. રોસ્ટોવે વર્ણવેલ 'પરંપરાગત સમાજ'નું વર્ણન કરો.
9. સકાંતિકાળના તબક્કાની રોસ્ટોવે વર્ણવેલ શરતો જણાવો.
10. ઉડ્યનના તબક્કાનો આરંભ થવા માટેના જવાબદાર ઉત્તેજક પરિબલો જણાવો.
11. ઉડ્યન માટેની શરતો જણાવો.
12. ધિરાણ ભંડોળનો પુરવઠો પુરતા પ્રમાણમાં મળી રહે તે માટે કરવામાં આવેલા કેટલાંક આવશ્યક સૂચનો જણાવો.

13. રોસ્ટોવે જણાવેલ અગ્રગણ્ય ક્ષેત્રો અર્થતંત્રમાં ક્યા છે ?
14. અગ્રગણ્ય ક્ષેત્રોના વિકાસ માટેની શરતો જણાવો.
15. સ્વયંગામી વિકાસની અવસ્થામાં શ્રમના પુરવઠાના માળકા અને ગુણવત્તામાં ક્યા પરિવર્તનો જોવા મળે છે ?

(ક) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ લખો.

1. આર્થિક વૃદ્ધિ અંગે ઉબલ્યુ ડબલ્યુ રોસ્ટોવ આપેલા તબક્કાઓ સમજાવો.
2. આર્થિક વૃદ્ધિ અંગે રોસ્ટોવ દ્વારા આપવામાં આવેલ વિવિધ તબક્કાઓ મર્યાદાઓ સહિત સમજાવો.

(ખ) નીચેના વિષય ઉપર ટૂંકનોંધ લખો.

1. આર્થિક વૃદ્ધિ માટે ઉડ્યનનો તબક્કો
2. આર્થિક વિકાસનો સ્વયંગામી વિકાસનો તબક્કો
3. આર્થિક વિકાસમાં સંક્રાંતિકાળનો તબક્કો

● નીચેના વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે લખો.

1. મૂડીરોકાણના સંદર્ભમાં આર્થિક વૃદ્ધિના તબક્કાઓનું વર્ણન કોલીન કલાર્કે કર્યું છે.
2. એડમ સ્મિથે આર્થિક વૃદ્ધિ અંગે તેમના મંતવ્યો અર્થતંત્રને ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરીને આપ્યું.
3. ફેડરિક લિસ્ટે વિકાસના પાંચ તબક્કા જણાવ્યા છે.
4. એશલે અને ઉનવીને આર્થિક વિકાસને ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરેલ છે.
5. રોસ્ટોવે આર્થિક વૃદ્ધિના ત્રણ તબક્કા દર્શાવ્યા છે.

● ખાલી જગ્યા પૂરો

1. ....અવસ્થામાં મૂડીસર્જનનો દર ખૂબ જ નીચો રહે છે.
2. રોસ્ટોવે.....તબક્કાને આર્થિક વિશ્લેષણમાં મહત્વનો જણાવ્યો છે.
3. ઉડ્યનનો સમયગાળો.....વર્ષનો હોય છે.
4. ....અવસ્થામાં વપરાશનું ધોરણ ખૂબ ઊંચું જોવા મળે છે.
5. ભારતમાં ઉડ્યનના તબક્કાની શરૂઆત.....વર્ષમાં થઈ

◆ સંદર્ભ પુસ્તકો References

1. Rostow, W.W, The Stage of Economic Growth.
2. Barro, Robert J. and Ssla-i-Martin, Xavier (1995). Economic Growth Mc Graw - Hill, Boston.

3. Joner, Charler J. (1997), An Intro duction to economic Growth.
4. Friedman, Benjamin M. (2005). The moral Consequences of economic Growth.

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો ના જવાબો

1. મૂડીરોકાણ
2. (1) પ્રાથમિક ક્ષેત્રો (2) દ્વિતીય ક્ષેત્ર અને (3) સેવાકીય ક્ષેત્ર
3. ઉદ્યોગો, ખાણો, બાંધકામ વગેરે
4. (1) જંગલી અવસ્થા (2) શિકારી અવસ્થા (3) કૃષિ અવસ્થા (4) કૃષિ ઉદ્યોગ અવસ્થા અને (5) કૃષિ-ઉદ્યોગ - વેપાર અવસ્થા
5. વિકાસની શરૂઆત શ્રમિકોના શોષણ અને અંતિમ તબક્કો શોષણ નો અંત છે.
6. પ્રો. હિલ્ડર બ્રાન્ડે
7. વિભાગ 8.3 નો બીજો પેરેગ્રાફ જુઓ
8. વિભાગ 8.3.1 જુઓ
9. વિભાગ 8.3.2 નો ત્રીજો પેરેગ્રાફ જુઓ
10. વિભાગ 8.3.3 નો બીજો પેરેગ્રાફ જુઓ
11. વિભાગ 8.3.3.1 જુઓ
12. વિભાગ 8.3.3.1.1 નો બીજો પેરેગ્રાફ જુઓ
13. વિભાગ 8.3.3.1.2 જુઓ
14. વિભાગ 8.3.3.1.2 નો અંતિમ પેરોગ્રાફ જુઓ
15. વિભાગ 8.3.4 જુઓ.

● ખરાં/ખોટાં વિધાનોના જવાબ :

1. ખોટું   2. ખોટું   3. ખરું
4. ખરું   5. ખોટું

● ખાલી જગ્યાના જવાબ :

1. પરંપરાગત સમાજ   2. ઉડ્ડયન
3. ઉચ્ચ વપરાશ - ધોરણ   4. ઉચ્ચ વપરાશ - ધોરણ
5. 1952

નિદર્શન

પ્રો. ડૉ. અમી ઉપાધ્યાય નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોસિયલ સાયન્સીસ.
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સંપાદન

ડૉ. કૃતિ છાયા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સમિતિ

ડૉ. કૃતિ છાયા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ડૉ. ગૌરાંગ રામી પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત
ડૉ. ગીતા પંડ્યા આચાર્ય, સરકારી વિનયન કોલેજ, કે. કે. શાસ્ત્રી એજ્યુકેશન કેમ્પસ, મણિનગર, અમદાવાદ

પરામર્શન (વિષય)

ડૉ. જી. ડી. ત્રિપાઠી આચાર્ય, સી. એન. આર્ટસ એન્ડ બી. ડી. કોમર્સ કોલેજ, કડી.
ડૉ. મંજુલા લક્ષ્મણ એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
ડૉ. કલ્પના સતીજા એસોસિએટ પ્રોફેસર, કે. એસ. કે.વી. કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ, કચ્છ

લેખન

ડૉ. હરેશ મહેતા એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, પી.એન.આર. શાહ મહિલા આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, પાલિતાણા
ડૉ. દીના લોઢીયા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, બહાઉદ્દીન આર્ટસ કોલેજ, જૂનાગઢ.
નાથાણી રીના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ટી.એમ.એસ.ડી. મહિલા કોલેજ, આદિપુર, કચ્છ
ડૉ. જિજ્ઞાસા વાઘેલા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, શ્રી યુ. પી. આર્ટસ, એમ. જી. પંચાલ સાયન્સ એન્ડ વી. એલ. શાહ કોમર્સ કોલેજ, પિલવાઈ, વિજાપુર
ડૉ. હિરેન રાવલ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, એસ.ડી.આર.એચ.સાયન્સ એન્ડ શ્રીમતી જે.એમ.કુંડલિયા મહિલા આર્ટસ કોલેજ, રાજકોટ
ડૉ. કેલાશ ભોયે આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, એમ. ડી. મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, રાંધેજા
ડૉ. સંજય પંડ્યા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
હર્ષિદા જાગોદરિયા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટસ કોલેજ, રાજકોટ
ડૉ. સુનીતા કોટક આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર, ડી. એન. પી. આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ડીસા

પરામર્શન (ભાષા)

ડૉ. અજય રાવલ એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ઉમિયા આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, સોલા, અમદાવાદ
ડૉ. જાગૃતિ મહેતા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ડૉ. હેમંત પરમાર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

આવૃત્તિ

વર્ષ : 2023

ISBN NO : 978-93-559-859-34

9 789355 985934

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.